

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ДЕРЖАВІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

ТЕРЕМЦОВА Ніна Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАХАРЧЕНКО Руслан Олександрович - студент за ОР «Бакалавр» юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Orcid id: 0000-0001-6783-9781

УДК 340.12

У статті досліджується актуальне питання становлення та розвитку інституту громадянського суспільства в державі в умовах розбудови правової держави. Доведено, що будь-яка демократична правова, соціальна, світська держава не може існувати без громадянського суспільства, в якому забезпечуються та захищаються права, свободи й законні інтереси громадян.

Ключові слова: Держава, громадянське суспільство, демократична держава, правова держава, соціальна держава, світська держава, населення, авторитаризм, тоталітаризм, економічна криза, демократія.

Аналіз останніх досліджень

О. Аузан, С. Бобровник, Г. Вайнштейн, О. Нездоров, В. Погорілко, А. Сунгуров, Н. Теремцова, Н. Філік тощо.

Мета

Метою дослідження наукової статті є дослідження розвитку й становлення інституту громадянського суспільства в державі в умовах розбудови правової держави. Довести, що наявність інститутів громадянського суспільства свідчить про прагнення суспільства до демократичного устрою свого життя й лише в умовах демократії держава визнає громадянське суспільство повноправним партнером; визначити поняття демократичного режиму як необхідної передумови формування правової держави, системи органів та інститутів, які гарантують і забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу

Взаємодію громадянського суспільства з державою характеризують його взаємодію соціальних об'єктів – інститут держави та громадянське суспільство. Основною проблемою вважається відсутність дієвої теоретичної моделі, в межах якої були б вирішені протиріччя між різноманітністю нормативно-правовими актами, що існують у державі.

Основним призначенням громадянського суспільства виступає створення умов, що забезпечують найбільш повне задоволення різноманітних матеріальних, духовних, культурних, соціальних та інших потреб людини. У свою чергу, без держави громадянське суспільство не може нормально функціонувати: може розпочатись процес занепаду й виникне гостре протистояння різних соціальних груп та верств населення, громадських організацій тощо.

У сучасних наукових джерелах запропоновано складні класифікації й структурно розмежовано, які уточнюються за допомогою конкретних історичних явищ. Зокрема, О. Аузан у контексті визначення в теорії «зовнішніх ефектів» пропонує три можливі форми функціонування громадянського суспільства, що визначають специфіку його взаємовідносин із державою [6].

На сьогодні розподіляють три моделі взаємодії держави та громадянського суспільства: патерналістська (етатистська), яка характерна для тоталітарних та авторитарних держав, що передбачає ототожнення

держави й суспільства та повний державний контроль за всіма сферами життя тощо; індивідуалістська (ліберальна) модель, характерна для країн західної демократії з притаманним їй обмеженням державного свавілля громадянським суспільством; відносно нова партиципаторна модель, що передбачає нерозривність та суперечливість взаємодії держави і громадянського суспільства, що відображає впровадження принципів солідарності та субсидіарності у відносинах держави та суспільства тощо [11].

На думку Г. Вайнштейна, є необхідним виокремити модель протистоянь, коли посилення одного боку дихотомічної системи означає послаблення іншого (авторитарний політичний режим), друга модель зводиться до пошуку компромісу в партнерських відносинах (поступова демократизація суспільства), третя – передбачає стійку інституалізацію відносин партнерства між громадянським суспільством і державою (стійка усталена демократія) [7].

Вчені А. Нездуров та А. Сунгуров пропонують три базові варіанти взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства - співробітництво, ігнорування та конфронтація, які реалізуються в більш конкретних історичних моделях.[9].

У реальному житті спостерігаємо три діалектично суперечливі варіанти взаємовідносин громадянського суспільства та держави.

Перший. Розвиток громадянського суспільства гальмується державою, як наслідок, може бути встановлено тоталітарний режим. Тоталітарний режим (або тоталітаризм) – це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна харизматична особистість (особиста диктатура), повний (тотальний) контроль правлячої партії над політичною, економічною, соціальною і духовною сферами життя суспільства.

Другий. Існує гнучка рівновага між громадянським суспільством і державою, а відтоді виникають авторитарні режими різного ступеня щодо пригнічення розвитку суспільства.

Авторитарний режим – державно-політичний устрій суспільства, при якому носієм влади є одна людина або група людей; режим спирається на силу або за необхіднос-

ті може продемонструвати її наявність; монополізує владу і політику; опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори, при цьому переважають особисті симпатії і вірність вождю.

Авторитаризм є перехідним етапом від тоталітаризму до демократії і за відповідних умов може вивести суспільство з економічної кризи, сприяти розвитку демократії, формуванню правової держави та громадянського суспільства.

Третій. Держава виконує волю громадянського суспільства, діє в межах права як правова держава, виникає і діє демократичний режим. Це такий державно-політичний устрій, за якого в суспільстві управлінські функції виходять з основного принципу, де народ є джерелом влади. Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої, судової влади. Функціонує багатопартійна (двопартійна) система, а також офіційна опозиція, яка конкурує зі своїми політичними суперниками і відтак сприяє розв'язанню нагальних соціально-економічних проблем.

Лише в умовах демократії держава визнає громадянське суспільство повноправним партнером. Наявність демократичного режиму – необхідна передумова формування правової держави, системи органів та інститутів, які гарантують і забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

На думку вченого Н. В. Філік, явища, які складають разом структуру механізму впливу держави на громадянське суспільство: норми, права, – є одним із офіційних елементів у системі державно-правових засад, правові відносини між державними інститутами і громадянським суспільством, державна діяльність як комплекс заходів держави щодо громадянського суспільства, в тому числі й інституційна основа державної діяльності, тобто інститути держави, які носять організаційно-управлінський характер, функції державної діяльності, мета та принципи державної діяльності [12].

На думку Н. Філік, вплив державно-правових засад на громадянське суспільство

зменшується по мірі становлення його інститутів. На початковому етапі держава в деякій мірі опікає громадянське суспільство, бере активну участь у його становленні, проте з часом вона, по мірі розвитку його інститутів, уступає певній сфері впливу, які переходять під вплив громадянського суспільства. Тому вплив державно-правових засад на громадянське суспільство є не статичним, сталим, а динамічним та змінним.

На думку автора, за встановленими у суспільстві моральними нормами, сама держава за допомогою належного правового регулювання має сприяти становленню інститутів громадянського суспільства, а останнє по мірі зростання має взяти на себе роль суспільного контролера держави. Громадянське суспільство має формуватися як базис (основа) правової держави, а не навпаки.

Тісні відносини з державою встановлюють партії, пануюча еліта, підприємницькі асоціації та інші соціальні організації й соціальні інститути, що утворилися разом із становленням громадянського суспільства. Інтереси і потреби різних соціальних і політичних суб'єктів громадянського суспільства інколи призводять до конфліктів, протистоянню між ними.

Відносини між державою і громадянським суспільством можуть бути предметом наукової дискусії. Відправним пунктом є питання щодо можливості доступу учасників громадянського суспільства в громадську, публічну сфери.

Громадянське суспільство – сфера прояву та реалізації індивідуальних, групових, регіональних інтересів. Держава є сферою вираження й захисту загальних інтересів населення. Потреби громадянського суспільства неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів отримати загальну значимість. Державна воля визначається потребами та інтересами громадянського суспільства.

Різниця структур громадянського суспільства й держави зумовлює різні способи правового регулювання приватних і публічних відносин [10].

Громадянське суспільство є одним із важливих і потужних важелів у системі “стри-

мувань” і “противаг” прагненню політичної влади до абсолютного панування, маючи для цього чимало засобів: активну участь громадян у виборчих кампаніях і референдумах, великі можливості у формуванні громадської думки (зокрема, за допомогою незалежних телевізійних і радіоканалів та періодичної преси), можливості в організації кампаній опору проведенню тих чи інших державних реформ; при цьому саме громадянське суспільство потребує державної підтримки, тому представники організацій громадянського суспільства беруть активну участь у роботі низки державних органів.

Найчастіші конфлікти народжуються із протиріч, що нерідко трансформуються в протистояння між главами держав, органами законодавчої влади та органами виконавчої влади. Однією із форм вирішення державних конфліктів є референдум. Він є найважливішою формою безпосередньої демократії, завдяки якій громадяни України можуть брати участь у керівництві державними та суспільними справами [8].

Розбіжності та протиріччя між різними гілками влади мають місце практично в усіх державах та постають істотним явищем. Але про наявність високого рівня демократії в державі свідчить не відсутність таких протиріч, а наявність реального й ефективного механізму вирішення та попередження цих конфліктів або конституційного механізму стримування та противаги. Тому референдум як засіб вирішення актуальних питань загальнодержавного та регіонального рівня доцільно проводити тільки в державі з демократичним політичним режимом. Саме наявність реальної багатопартійної системи, свободи слова, інформаційного розмаїття, функціонування демократичних органів державної влади може стати гарантом утвердження на референдумі реального народного волевиявлення. Відсутність даних атрибутів демократії призведе до маніпуляції суспільною думкою та використання її в корисних цілях. Таким чином, тільки у державах, що втілюють істинні демократичні цінності, референдум може та повинен виступати ефективним засобом вирішення питань загальнодержавного значення, в тому

числі й вирішення конфліктів між гілками державної влади.

Взаємодію держави і громадянського суспільства в гуманітарній сфері доцільно розглядати з боку її складових, таких як демографічна політика, екологічна політика, освітня політика, наукова політика держави, участь в її реалізації відповідних підрозділів громадянського суспільства.

Демографічна політика – це система соціальних заходів, що спрямовані на формування бажаної для суспільства та свідомої демографічної поведінки. Демографічна політика припускає систему заходів щодо регулювання народжуваності, турботу про всі категорії населення (дітей, жінок, чоловіків, літніх тощо). Демографічна політика – це фактично різновид соціальної політики в широкому сенсі, що враховує якісний склад населення того чи іншого регіону. Помилково вважати, що демографічна політика колом своєї дії обирає лише кількість народжуваності та її корегування. Це також піклування про укріплення сімейних відносин, виховання дітей та молоді, поєднання жінкою материнства та соціальної й трудової активності, покращення умов життя літніх громадян тощо.

Сімейна політика як одна їх складових демографічної політики – це діяльність держави, політичних партій та суспільних організацій, груп інтересів, що спрямована на відродження сім'ї, сімейного образу життя, втраченому на певному історичному етапі розвитку суспільства, повернення сім'ї притаманних їй соціальних функцій, тобто зміцнення сім'ї як соціального інституту.

У самому визначенні сімейної політики закладено поєднання дій держави та організацій громадянського суспільства, що свідчить про неможливість роз'єднати демографічну та сімейну політику на державні та недержавні форми – вони повинні здійснюватися сумісно, виконуючи основні принципи цієї політики. До таких принципів належать: принцип суверенності сім'ї, принцип суспільного договору, принцип волі вибору сім'єю будь-якого способу життя, принцип поєднання цілей державної та регіональної політики та принцип соціальної участі. Якщо коротко звернутися до кожного з цих

принципів, перший – принцип суверенності – означає, що родина незалежна від держави та має право приймати будь-які рішення самостійно, опираючись тільки на власну потребу та інтереси.

З першим принципом тісно пов'язаний другий принцип – свободи вибору – тобто право обирати будь-який тип сім'ї та сімейної поведінки (наприклад, кількість дітей та вікові межі їх народження), що буде підтримано державою (тобто низкою соціальних заходів та законів, що підтримують будь-який тип розвитку сім'ї) та громадянським суспільством у вигляді формування відповідної суспільної думки та забезпечення цієї свободи вибору.

Третій принцип суспільного договору розвиває та конкретизує наведені вище принципи суверенності та свободи вибору. Тобто сім'я та держава заключають суспільний договір, де на рівній основі формулюються всі існуючі політичні, соціальні, економічні та інші відносини між ними. Принцип єдності цілей сімейної політики на державному та регіональному рівнях означає, що цілі єдині для всієї держави, та регіональна політика, враховуючи особливості певного регіону повинна здійснюватися у межах державної політики [10].

Для формування громадянського суспільства особливого значення набуває принцип соціальної участі. Це поняття поєднує широкий спектр ситуацій, коли громадяни безпосередньо або через свої об'єднання беруть участь у процесі розробки та реалізації соціально значущих рішень тієї чи іншої соціальної політики, що стосується їх інтересів.

Втручання держави в регулювання економічних процесів необхідно перш за все з точки зору проведення екологічної політики. Але ніякі державні заходи не можуть бути ефективними, якщо відсутня підтримка відповідних громадських організацій та об'єднань, окремих груп населення, громадян тощо. Це все сфера діяльності громадянського суспільства. І перш за все – це зміна суспільної свідомості зі споживчої на модель зберігання. Певну допомогу в цьому повинна робити система освіти, діяльність

якої визначається освітньою політикою держави.

Держава повинна виступати і як гарант збереження й примноження національної культури, розвитку науки і системи освіти. Зріст науково-технічного потенціалу, що приводить до збільшення значення якісних характеристик – здатності генерувати принципово нові ідеї, оцінювати, реалізовувати їх. Це у вирішальній мірі залежить від кваліфікації кадрів, а отже, від ефективності системи освіти. Поява нових знань і технологій обумовлює появу нових професій і спеціальностей, що приводить до зміни в кількісному співвідношенні в суспільно необхідній професійній структурі трудових ресурсів, а також зміну показників престижу тієї чи іншої професії.

Прискорення соціальних процесів приводить до зростання географічної мобільності, розриву соціальних зв'язків, що заострює проблеми соціалізації. У цих умовах актуального теоретичного і практичного значення набувають питання про роль освіти.

Процес загальноєвропейських освітніх реформ з'явився реакцією на виклик ХХІ століття, що створив нову ситуацію у сфері вищої освіти. Міжнародні тенденції розвитку освіти можна визначити наступні: інтернаціоналізація освіти (збільшення потоку студентів, що навчаються в закордонних ВУЗах, обмін учнями і професорсько-викладацьким складом, використання закордонних програм, технологій і інформації); зріст конкуренції на світовому ринку освітніх послуг (збільшення числа приватних ВУЗів, поява і розвиток дистанційного навчання); схильність до нових економічних імперативів, створюваних глобалізацією; зміна функцій держави в галузі освіти (багато держав здійснює політику дерегулювання, деєстатизації освіти, передаючи самим навчальним закладам більше прав і повноважень); швидке збільшення чисельності студентів при зміні (розширенні) вікової структури.

В умовах трансформації соціальних верств важливе значення в сучасному світі має соціальна безпека, яка так само, як і економічна, залежить як від внутрішньої си-

туації в країні, так і від зовнішніх факторів. Становлення та розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язані з новими політичними та економічними умовами життя країни.

Світова практика доводить, що базовими структурними принципами взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства в ідеалі мають бути: розширений соціальний діалог; забезпечення функціонального балансу між державними інтересами та інтересами окремо взятих позадержавних інституцій; рівні можливості для всіх партнерів; взаємовідповідальність відносин; мінімізований рівень вертикального втручання держави, інформаційна відкритість взаємодії між сторонами та ін.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL:<http://zakon0.rada.gov.ua>. (Дата звернення: 16.11.2019 р.).
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL:<http://zakon0.rada.gov.ua>. (Дата звернення: 16.11.2019 р.).
3. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012 р. URL: <http://www.president.gov.ua>. (Дата звернення: 16.11.2019 р.).
4. Закон України Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки від 09.01.2007 р. № URL:<http://zakon0.rada.gov.ua>. (Дата звернення: 16.11.2019 р.).
5. Закон України Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. URL:<http://zakon0.rada.gov.ua>. (Дата звернення: 16.11.2019 р.).
6. Аузан А. А. Гражданское общество как альтернативный способ производства благ. Рабочие материалы. гражданское общество: экономический и политический подходы. - М.: Центр Карнеги. -2005.- № 2. - 30 с.
7. Вайнштейн Г. Н. Гражданское общество и власть. - М., 2003. - Вып. 2. - С. 95-108.
8. Погорілко В. Ф., Бобровник С. В. Державний устрій. Юридична енциклопедія :-[в 6-ти т.] К. : Українська енциклопедія,

1998. А.Ю. Сунгуров. Гражданское общество: первые шаги. / Под ред. А.Ю. Сунгурова. - СПб.: Норма, 1999.

9. Теремцова Н.В. Держава як політична форма організації суспільства для спільного існування і діяльності людства в умовах розбудови правової держави. Випуск шостий «Теорія права та держави; юридична відповідальність; історія правових і політичних учень». За заг. ред. Теремцової Н.В. – Київ. Надруковано – Вид. ТОВ «Інтер Логістик України» – К., 2016. – 203 с.

10. Теремцова Н.В. Соціальна держава і конституційна реформа в умовах розбудови правової держави. УДК 378.1; ББК 67.9(4Укр). Вища юридична освіта: історичний досвід та перспективи розвитку: матеріали регіонального круглого столу (в авторській редакції), (м. Маріуполь, 22 лютого 2018 року). – Маріуполь, 2018. – 390 с. – С. 296-299.

11. Філік Н.В. Взаємовідносини особи і держави в громадянському суспільстві. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. - № 2. - 2002. — С. 49-56.

**The article is headlined
«ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT
OF THE CIVIL SOCIETY INSTITUTE IN
THE STATE: A THEORETICAL ASPECT».**

*The author of the article are N. Teremtsova
and R. Zacharchenko.*

The article examines the actual issue of the establishment and development of the civil society institute in the state in the conditions of the rule of law. It is proved that any democratic legal, social, secular state cannot exist without a civil society in which the rights, freedoms and

legitimate interests of the citizens are guaranteed and protected.

The purpose of the research of the scientific article is to study the development and establishment of the civil society institute in the state in the conditions of the rule of law. Prove that the presence of civil society institutions testifies to the desire of the society for a democratic system of its life and only in the conditions of democracy does the state recognize civil society as a full partner; to define the notion of a democratic regime as a necessary prerequisite for the formation of a rule of law, a system of bodies and institutions that guarantee and ensure the proper functioning of civil society.

The object of the research is institution of civil society in the country.

The author comes to the conclusion that the principle of social participation is of particular importance for the formation of civil society, when citizens directly or through their associations participate in the process of developing and implementing socially significant decisions of a particular social policy concerning their interests. World practice proves that the basic structural principles for the interaction of public authorities and civil society should ideally be: enhanced social dialogue; ensuring a functional balance between state interests and those of individual non-state institutions; equal opportunities for all partners; mutual responsibility of relations; minimized level of vertical state intervention, information openness of interaction between the parties, etc.

Keywords: State, civil society, democratic state, rule of law, social state, secular state, population, authoritarianism, totalitarianism, economic crisis, democracy.